

Γεωγραφίες

Αρ. 36 (2020)

Γεωγραφίες, Τεύχος 36, 2020

Η ΕΞΙΔΑΝΙΚΕΥΣΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ: ΣΧΟΛΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Κώστας Μανωλίδης

Η ΕΞΙΔΑΝΙΚΕΥΣΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ: ΣΧΟΛΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Κώστας Μανωλίδης¹

Περίληψη

Η πολιτική οικονομία της αναπαράστασης του τοπίου, μέσα από τις φωτογραφίες του Ηρακλή Παπαϊωάννου. Πρόκειται για λεπτομερή εξιστόρηση η οποία προσδιορίζει όλα τα βήματα και τα στάδια της φωτογραφικής τοπιογραφίας στην Ελλάδα.

Landscape's idealization. A comment on landscape photography in Greece

Kostas Manolidis

Η αισθητική πρόσληψη του τοπίου εδραιώνεται και διαιώνεται μέσω των αναπαραστάσεών του, εκ των οποίων συντριπτικά επικρατέστερη στην εποχή μας είναι η φωτογραφία. Το τοπίο είναι για τη φωτογραφία κάτι πολύ παραπάνω από μια απλή θεματική κατηγορία. Η σχέση τους είναι σχεδόν αιμομικτική· και τα δύο είναι υπόθεση του βλέμματος. Και τα δύο προκύπτουν από μια καταταμητική και επιλεκτική πρόσληψη του περιβάλλοντος, θεμελιακά συνδεδεμένη με κοινωνικές σχέσεις και πολιτισμικές αντιλήψεις. Το τοπίο και η φωτογραφία όσο υπάγονται στο πραγματικό άλλο τόσο ανήκουν στο φαντασιακό.

Ήδη το 1903, ο Περικλής Γιαννόπουλος έγραφε: «Καθίσατε χωρίς καμμίαν σκέψιν, χωρίς κανένα σκοπόν, αφήσατε την ψυχήν σας ελευθέραν να τέρπεται από τα ορώμενα αθύρματα και τον εγκέφαλόν σας να φωτογραφίει εις τον σκοτεινόν του θάλαμον λόφους, βουνά, ακτάς, νερά, καπνούς, χρώματα, ότι φαίνεται». ¹ Η φωτογράφιση είχε από τότε καταχωρηθεί ως η κορύφωση της διαδικασίας απόσπασης ενός τμήματος από το απεριόριστο συνεχές της φύσης και νοητικής αναγωγής του σε τοπίο. Και αυτή η διαδικασία που τέμνει και νοηματοδοτεί το χώρο είναι εξ ορισμού δεκτική σε κοινωνικές ροπές, σε συλλογικές αυταπάτες και χειραγωγήσεις. Είναι παραδεκτό ότι πολλές εκδοχές της τοπιογραφίας διαπνέονται από μια ηγεμονική ματιά, απόρροια των γενικευμένων επιστημονικών και οικονομικών βλέψεων επί της φύσης. Η αποξένωση από τη φύση και η περιστολή της σε ένα πεδίο παρατήρησης και εκμετάλλευσης είναι κατά κάποιο τρόπο προϋπόθεση της αισθητικοποίησής της και της μετατροπής της σε τοπίο.

Αυτήν την πολιτική οικονομία της αναπαράστασης ανατέμνει με ακρίβεια ο Ηρακλής Παπαϊωάννου στο βιβλίο του *Φωτογραφία του ελληνικού τοπίου. Μεταξύ μύθου και ιδεολογίας*² το οποίο στάθηκε και η αφορμή για τις σκέψεις που ακολουθούν. Ο συγγραφέας παρουσιάζοντας την εξέλιξη της φωτογραφικής ματιάς προς το ελληνικό τοπίο, στην πραγματικότητα χαρτογραφεί την ορατότητά του. Αναπτύσσει δηλαδή ένα χρονικό του συλλογικού βλέμματος προς το τοπίο, του τι επιλέγει να δει κανείς και με ποιον τρόπο. Προκειμένου να εξετάσει τις κατά καιρούς προτιμήσεις και στοχεύσεις προβαίνει σε μια συνολικότερη ακτινογραφία της σχέσης μας με το τοπίο. Στη λεπτομερή εξιστόρησή του προσδιορίζει όλα τα βήματα και τα στάδια της φωτογραφικής τοπιογραφίας στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα όμως επιχειρεί την αποσυναρμολόγηση των ιδεολογικών μηχανισμών κι αισθητικών στερεοτύπων που ορίζουν τις καθιερωμένες αναγνώσεις του ελληνικού τοπίου. Αναγνώσεις οι οποίες αντικατοπτρίζουν

1. Καθηγητής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, kostman@arch.uth.gr

1. Πέτρος Μπρούσαλης (Φωτογραφικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη, <https://www.protagon.gr/themata/flashback/44341202529-44341202529>).

τις δεσπύζουσες ιδέες και απόψεις της κοινωνίας για το χώρο που κατέχει, αλλά αντανακλούν και τις ειδικές ιστορικές συγκυρίες που φορτίζουν τους εγχώριους πνευματικούς προσανατολισμούς.

Το τοπίο και η πρόσληψή του από την επίσημη φωτογραφία αξιοποιείται με πολλούς τρόπους στις διεργασίες αυτοπροσδιορισμού του νέου ελληνικού έθνους. Ξεκινώντας από το «τοπίο μετ' ερειπίων» των περιηγητών του 19ου αιώνα, η φωτογραφία συνέβαλε στην επικράτηση της αρχαίας κληρονομιάς ως βασικού συστατικού της εθνικής ταυτότητας. Σύντομα, ο φωτογραφικός φακός των ξένων επισκεπτών θα στραφεί και στο παρόν του ελλαδικού χώρου αντικρίζοντας το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον του με τα σημειολογικά φίλτρα της γραφικότητας και του εξωτισμού. Τη ματιά της Δύσης προς το τοπίο του νέου κράτους θα την ενστερνιστούν στη συνέχεια και οι εγχώριοι φωτογράφοι. Προσαρμοσμένη στα καλούπια αυτού του «δάνειου βλέμματος» (σύμφωνα με το φωτογράφο Νίκο Παναγιωτόπουλο), η ελληνική φωτογραφία θα υποστηρίξει με την οπτική ρητορική της το αφήγημα της διαχρονικής συνέχειας του έθνους. Δεν θα αργήσει επίσης μέσα από τις νέες αστικές συνθήκες της φυσιολατρίας και του εκδρομισμού, να βρεθεί στο επίκε-

ντρο του φωτογραφικού κάδρου ο «αλληγορικός παράδεισος» του Αιγαίου.

Όπως συμπεραίνει ο Ηρακλής Παπαϊωάννου, η φωτογραφία χρησίμευσε ως η «εικονογραφική επικύρωση των ιδεολογημάτων που επιχειρούσαν να αποσαφηνίσουν την εθνική ταυτότητα του νέου κράτους. Το τοπίο και η φωτογραφία του χρησίμευαν εδώ ως πεδίο άκοπης υπεραναπλήρωσης, αντισταθμίζοντας γεωγραφικές και πολιτισμικές απώλειες ή υποαναπτύξεις».³

Μετά τον πόλεμο, σταδιακά θα ισχυροποιηθεί ένας νέος άξονας στη βιομηχανία των οπτικών αγαθών που σχετίζονται με το τοπίο της Ελλάδας. Ο εκσυγχρονισμός της χώρας σε συνδυασμό με την παρθένα ακόμα φύση θα γίνουν προτεραιότητες του φωτογραφικού βλέμματος. Πάντα με ένα δοξαστικό και ιδυλλιακό τονισμό που υπηρετεί ευθέως ή εμμέσως τις νόρμες της τουριστικής προβολής. Η προβεβλημένη στα έντυπα φωτογραφία δεν αναμοχλεύει τραύματα, αντιφάσεις και ανισότητες των μεταπολεμικών συνθηκών ούτε επιδίδεται σε ακανθώδεις αναζητήσεις αυτογνωσίας. Η σκόπευση, εκτός εξαιρέσεων, θα περιοριστεί σε ανέμελα στιγμιότυπα του ελληνικού βίου και φωτογενή καρτποσταλικά τοπία.

Ακόμα και σήμερα, για το ευρύτερο κοινό, το τοπίο εξακολουθεί να συνδέεται με στερεότυπες εξιδανικεύσεις. Στη μαζική παραγωγή του φωτογραφημένου τοπίου κυριαρχούν ιδυλλιακές και στρογγυλεμένες εκδοχές της γεωγραφικής πραγματικότητας. Σε ρεπορτάζ του τύπου «οι 10 ομορφότερες παραλίες» ή «οι καλύτεροι χειμερινοί προορισμοί» εμπεδώνεται ένας πρωταθλητισμός της γραφικότητας και των αξιοθέατων τοποθεσιών. Αποσιωπούνται οι συγκρούσεις συμφερόντων, οι σφετερισμοί και οι καταστροφές που συντελούνται έξω από το πλαίσιο του φωτογραφικού κάδρου. Το φυσικό περιβάλλον πλασάρεται επιτακτικά ως προϊόν στην αγορά της αναψυχής, αλλά τα απόνερα αυτής της αδηφαγίας μένουν συστηματικά αόρατα στη μαζική διακίνηση των εικόνων.

Επιπλέον, η υπερτροφική καλλιέργεια του τουριστικού βλέμματος συμβαδίζει με την ενεργοποίηση ναρκισσιστικών παρορμήσεων. Παρά τις νέες συνθήκες, το τοπίο δεν έπαψε να αντιμετωπίζεται σαν ο διαχρονικός θεματοφύλακας της εθνικής υπεροχής. Το ελληνικό κλισέ «της ομορφότερης χώρας στον κόσμο» σχεδόν πάντα εκφέρεται μετά τη θέαση ενός, ήδη καταξιωμένου από τα εικονογραφικά καλλιστεία, τοπίου.

2. Δημήτρης Χαρισιάδης (http://thestoryofphotography.blogspot.com/2015/01/blog-post_31.html).

Αυτή όμως η ιδεολογική επένδυση στο τοπίο δεν εμπόδισε την εξαργύρωση των φυσικών και αισθητικών πόρων που το συγκροτούσαν. Η λατρεία των τοπίων, τις τελευταίες δεκαετίες, συνυπάρχει με μια επίμονη αξίωση κατάληψης και μαζί αλλοίωσής τους. Η ασυδοσία διαφόρων εκμεταλλεύσεων, οι πυρκαγιές και οι χωματερές, αλλά κυρίως ο οικοδομικός παροξυσμός των προηγούμενων δεκαετιών είναι ενδεικτικά φαινόμενα. Τα τοπία που ανακαλύφθηκαν και εξυμνήθηκαν από τις προηγούμενες γενιές έχουν γίνει πλέον τρόπαιο των εξοχικών, των παραθεριστικών συγκροτημάτων και της κάθε τύπου τυχοδιωκτικής επιχειρηματικότητας. Όπως γλαφυρά το κωδικοποιεί ο Ηρακλής Παπαϊωάννου η «τοπιολατρία» συχνά συγκαλύπτει την «τοπιομαχία».⁴

Μπορεί βέβαια σε ένα βαθμό, η βλαπτική ιδιοποίηση του τοπίου να προέρχεται από μια αυθεντική επιθυμία επαναπαρισμού στο φαντασιακό λίκνο της υπαίθρου. Παρά όμως τα βαθύτερα κίνητρα, κυριάρχησε η αντιμετώπιση του τοπίου αποκλειστικά σαν σκηνογραφία για την εκδίπλωση του σύγχρονου λαϊφστάιλ και ως αναλώσιμος πόρος για άμεσα οφέλη. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εμπράγματη εκμετάλ-

λευση του τοπίου και η εικονογραφική κατανάλωσή του είναι όψεις της ίδιας πολιτισμικής δυσλειτουργίας. Της θεαματικοποίησης δηλαδή του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και της μετατροπής του σε εμπόρευμα.

Ευτυχώς όμως, στην εμπειρία του τοπίου, η ιδεολογία και οι εσωτερικευμένοι πολιτισμικοί κώδικες δεν έχουν πάντα τον τελευταίο λόγο. Το τοπίο εκτός από δεξαμενή τυποποιημένων αισθητικών απολαβών μπορεί να λειτουργήσει και με άλλους τρόπους. Μπορεί να ερεθίσει βαθύτερα ψυχικά κέντρα, παρακάμπτοντας την πεισματική παρεμβολή κάθε είδους προδιαθέσεων. Πίσω από τα οπτικά τους θέλγητρα, τα τοπία διαθέτουν μια ενδογενή πραγματικότητα, μια εσωτερική βουή που βγαίνει από τη σιγανή τριβή των διαστρωματώσεών τους, της ιστορίας τους και των υλικών τους. Η ακρόαση των φυσικών δράσεων και κοινωνικών σημασιών που εγγράφονται στο τοπίο μπορεί να είναι μια μορφή μέθεξης, μια απελευθερωτική αναβάπτιση σε έναν απώτατο ορίζοντα της ύπαρξης.

Για αυτήν την ακρόαση χρειάζεται όμως η στοχαστική προσέγγιση που δεν θα αρκείται στα λάφυρα της όρασης, που θα ελίσσεται στις παγίδες της οπτικής σαγήνης και θα ανακαλύπτει τη δραστηριότητα του κοινότοπου όσο και του ανοίκειου. Για μεγάλο διάστημα, τέτοιας κατεύθυνσης φωτογραφικά εγχειρήματα, που δεν καθλώθηκαν στις αγκυλώσεις ενός εύπεπτου λυρισμού, υπήρξαν λίγα και περιθωριακά. Για παράδειγμα, «οι Τλούπας, Μπαλάφας, Μελετζής και Λέτσιος προώθησαν μεταπολεμικά, με το δικό του τρόπο ο καθένας, τον αντίλογο στο επίσημο ρεύμα, προκρίνοντας σε ικανό βαθμό το βαλκανικό ορεινό τοπίο που παρέμενε αναξιοποίητο».⁵

Στη μεταπολιτευτική περίοδο αυξήθηκε δραστικά η ενασχόληση με τη φωτογραφία τοπίου, όσο και οι αποκλίνοσες και αιρετικές προσεγγίσεις σε σχέση με την επικρατούσα τοπιογραφική εξιδανίκευση. Όμως όλες αυτές οι περιπτώσεις λειτούργησαν μεμονωμένα και χωρίς επαρκή απήχηση. Χωρίς να αποκτήσουν τη δυναμική μιας σύγκλισης διερευνήσεων και διατυπώσεων, δεν έγιναν ένα αναγνωρίσιμο ρεύμα που θα μπορούσε να συλλάβει την υπόγεια ανάσα του τοπίου και να τη μετατρέψει σε υπολογίσιμο πολιτιστικό κεφάλαιο. Δεν συγκρότησαν ένα διάβημα που θα μπορούσε να μνήσει εκ νέου τη συλλογική συνείδηση στο ασταθές, ναρκοθετημένο αλλά λυτρωτικό πεδίο του τοπίου.

3. Τάκης Τλούπας (<https://www.ifocus.gr/magazine/interviews/1133-takis-tloupas-o-giteutis-tou-fotos>).

Είναι λοιπόν πάντα επίκαιρο το αίτημα μιας ρηξικέλευθης θέασης του τοπίου χωρίς διορθωτικά φίλτρα και αλλότριες προδιαγραφές. Παραμένει πάντα ανοιχτό το ερώτημα μιας ιθαγένειας του βλέμματος. Όχι για να επιφέρει μια αισθητική περιχαράκωση ή για να στρατευθεί στα μοτίβα του εθνοκεντρισμού. Η απεξάρτηση από δάνεια βλέμματα και καλλιτεχνικές μόδες χρειάζεται για να βρει η έντεχνη πρόσληψη του τοπίου νέα και απροσδόκητα περάσματα προς τη νοηματοδότηση του κόσμου και προς τη διαρκή επίρρωση της σχέσης μας με αυτόν.

Σημειώσεις

1. Περικλής Γιαννόπουλος, *Η Ελληνική Γραμμή*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1992, σελ. 85.
2. Ηρακλής Παπαϊωάννου, *Η Φωτογραφία του ελληνικού τοπίου. Μεταξύ μύθου και ιδεολογίας*, Εκδόσεις ΑΓΡΑ, Αθήνα 2014.
3. *Ο.π.*, σελ. 383.
4. *Ο.π.*, σελ. 383.
5. *Ο.π.*, σελ. 337.